

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi

*Nilüfer ÖZCAN DEMİR**

Özet

II.Meşrutiyet döneminde oluşan fikir özgürlüğü ortamında Osmanlı Devleti'nde kadın konusu üzerine yoğun tartışmalar başlamıştır. Osmanlı Feminizminin hareket noktası, II.Meşrutiyet Dönemi ile birlikte gelen yenileşme hareketleridir. Bu dönemde kadının toplumsal, ekonomik, kültürel her alanda yer aldığı görülmektedir. II.Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşen kadının konumundaki iyileşmeler Cumhuriyet dönemi içindeki yeni yapılanmanın da temelini oluşturur.

Anahtar Kelimeler: II.Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı'da Kadın, Osmanlı Feminizmi.

Abstract

In II. Constitutional Period, when an environment of freedom of thought had arisen, the issue of women had began to be discussed. The starting point of Ottoman Feminism was the modernization movements that came with II. Constitutional Period. In this period, women began to take place in every field, including social, economical and cultural fields. Improvements in the position of women which realised in II. Constitutional Period, form the basis of new structure established in Republican Period.

Key Words: II. Constitution Period, Woman in Ottoman, Ottoman Feminism.

* Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

Meşrutiyet Öncesi Osmanlı'da Kadının Konumu

II. Meşrutiyet döneminde kadının konumunda meydana gelen değişimlerin ele alındığı çalışmamızda, II.Meşrutiyet dönemi öncesindeki durumun, karşılaştırma yapılabilmesi açısından önemli olabileceği düşüncesiyle, bu bölümde II.Meşrutiyet öncesinde kadının evlilik ve aile içindeki yerine ilişkin tartışmalar ele alınacaktır.

Bu dönemde islam hukukunun geçerli olduğu Osmanlı Devleti'nde evlenme bazı kurallara bağlıdır. Evlilik iki kadın yada bir erkek tanık yanında her iki tarafında isteği ile gerçekleşir (Afetinan 1982:60).

Ancak burada önemli olan evliliğin rıza ile olmasıdır. Bu dönemde kadınlar kendi rızası olmadan evlendirilemezdi. Yaşı küçük olan kızları babaları evlendirebilirdi. Ancak reşit olduktan sonra bu evliliği istemezlerse mahkeme evliliği boş sayardı (Sancar 1999:19).

İslam hukuku ailenin oluşumunda poligamiye izin vermektedir. Bu durumu belirli kurallara bağlamıştı. Bir erkek dörde kadar kadınla evlenebilirdi ancak evlendiği kadınlar arasında eşitliğe dikkat etmesi gerekliydi (Taşçıoğlu 1958:8).

İslam hukukunda koca evliliği sahih kılabilmek için eşine belirli ölçüde para ya da onun karşılığında bir mülk vermek zorundaydı. Bu verilene, “gelinin mehri” denirdi. Bu mehr ileride evlilik içinde bir anlaşmazlık olduğunda geçerli olması için de mahkeme kayıtlarına geçirilirdi (Sancar 1999:20).

Şeriatı göre bir evlilik mahkemeye gitmeden kadın ve erkeğin anlaşması ile ya da kocanın tek taraflı olarak boşanmasıyla son bulabilirdi. Genellikle boşanmalar mahkeme kayıtlarına da geçirilirdi. Boşanmayı kadın isterse, mahkemeye başvurarak boşanabilirdi (Sancar 1999:22). Kadınla ilgili olmayan durumlarda erkek karısının boş düşeceğine yemin ederse kadının haberi olmadan ayrılma gerçekleşmiş olurdu (Afetinan 1982:60).

Erkek boşandıktan sonra karısı ile tekrar evlenmek isterse, kadının iddeti* bitinceye kadar bekledikten sonra başka birisi ile evlenmesi, o erkek de boşarsa iddeti bittikten sonra eski kocası ile evlenmesi olanaklı olurdu (Taşçıoğlu 1958:9).

İslam hukukunda koca ailenin reisidir. Karısının ve çocuklarının her türlü ihtiyaçlarını karşılamada tüm sorumluluk da erkeğe aittir. Evden uzakta olsa da, ortadan kaybolursa ya da iflas etse de bu sorumluluğu ortadan kalkmaz. Ayrıca boşanmayı izleyen üç ay boyunca da ki bu sürede kadının hamile olup olmadığı belirlenir-kadının ihtiyaçlarını karşılar (Sancar 1999:21).

* *İddet*: Kocasından ayrılan kadının başka birisiyle evlenebilmesi için, şeriat açısından beklemek zorunda olduğu süredir (Özön 1995:339)

Osmanlı toplumunda mülkiyet konusunda ise mal ayrılığı esastır (Taşçıoğlu 1958:9). Kadınların teorik olarak da mallarını istedikleri gibi kullanma hakkına sahip olduğu görülmektedir. Kadınlar kendilerine ait bir malın satılması için vekil de kullanabilmekteydiler. Mahkemelik olan davalarda sadece oğullarını, kocalarını, erkek kardeşlerini değil başka erkekleri de vekil olarak atayabilmekteydiler.

Kadının miras hakkı da mahkeme tarafından korunmuştur. Kadına miras kalan para, mal, mülk tamamen kendi sorumluluğundadır. Ancak kadın her zaman erkekten daha az hisse almaktadır. Koca öldüğü zaman kadın, çocuğu varsa sekizde bir yoksa dörtte bir hisse alırken, kadın öldüğünde koca çocuğu varsa mirasın dörtte birini yoksa yarısını almaktadır. Mirasın büyüklere geçişinde de öncelik babaya aittir anne ise ikinci sırada gelmektedir (Afetinan 1982:60). Çocuklar içinde ise, erkek çocuklar mirastan ikişer, kızlar ise birer hisse almaktadır (Taşçıoğlu 1958:9).

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi

II. Meşrutiyet dönemi, diğer dönüşümlerin yanısıra Osmanlı feminizminin de düşünsel anlamda ilk defa oluştuğu ve harekete dönüştüğü bir dönemdir. Oluşan özgürlük ortamında, Osmanlı feminizmi kendini toplumsal, ekonomik ve kültürel alanda hissettirmeye başlar. Ancak II.Meşrutiyetle gelen bu özgürleşme hareketine geçmeden önce, meşrutiyetin nasıl geliştiği, evrensel anlamda neyi ifade ettiği bu açıdan önemlidir.

Meşrutiyet karma bir devlet biçimidir. Karma olan egemenliğin sahipliğidir. Bu rejim türünde egemenlik tek elde değildir. Egemenliğin kullanılması, milletin temsilcilerinden oluşan meclis ile sultan ya da kralın iradesinin birleşmesine bağlıdır. Meşrutiyette hükümet işlerinin sorumluluğu bakanlar kuruluna aittir. Devletin başındaki kişi ise, meşru yollardan bu makama gelmiş ama seçilmemiş bir kişidir. Osmanlı Devleti'nin I.Meşrutiyeti, Batıdan farklı olarak devlet iktidarına seçilmişlerin ortak olmasını değil idare ve memurların hukuk kurallarına uygun hareket etmelerini, halka yardımcı olmalarını ifade etmektedir. I.Meşrutiyetle egemenliğin paylaşılması yoluyla bir demokratikleşme gerçekleşmesi de kanuna uygun bir idare amacı ile hareket edilmiş hemen sonuçlanmasa da başarıya ulaşılmıştır. II.Meşrutiyette ise, işte daha önce gerçekleşmeyen ulusal egemenlik anlayışı anayasal değişikliği beraberinde getirmiştir. II.Meşrutiyetle birlikte, o zamana kadar hiç görülmeyen bir tartışma ortamı gelişmiş, toplumsal hayatta fikir özgürlüğü ile başlayan bir hareketlenme yaşanmıştır (Yayla 1985:948-952).

Bu oluşan fikir özgürlüğü ortamında kadın konusu da tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde kadının Osmanlı'da eskiden beri süregelen gelenekselleşmiş yaşam tarzının bırakılması gerektiği, özgürlüklerinin genişlemesi gerektiği üzerine yoğunlaşmıştır.

Osmanlı kadınları Batıdaki feminist akıma benzeyen bir kadın hareketini II.Meşrutiyetin getirdiği bu özgürlükçü ortam içinde başlatmışlardır. Bir çok gazete ve dergi bu dönemde bu ifade özgürlüğünün gelişmesinde önemli çabalar sarfetmiştir. Kadınlar bu dergilerde yazılar yazmışlar ve çeşitli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Bu dergiler arasında Kadın, Mehasın, Kadın Bahçesi, Kadınlar Dünyası, Kadın Hayatı, Kadınlar Duygusu, Kadın Kalbi yer almaktadır (Toprak 1992;230; Caporal 1982:77).

Meşrutiyet döneminde birçok kadın örgütü de kurulur. Bunlar arasında hayır dernekleri olduğu gibi, feminist hedefleri olan dernekler de vardır. Bu dernekler, kadınları eğitmeyi, onlara iş olanakları sağlamayı ve sosyal hayata katılmalarını amaçlamaktadır. İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Kadınları Esirgeme Derneği, Teali Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Nisaiyye, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti bu amaçlarla kurulmuş cemiyetlerdir (Toprak 1992:231).

Bunlar arasında yer alan İslam Kadınlarını Çalıştırma Cemiyeti kuruluş nizamnamesinde “iş bu cemiyetin maksadı, kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırmakla himaye etmektir” diyerek amacını belirtmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için de “kadınların yapabileceği biçümle işlere kendini sevk edecek ve bu suretle daimi surette himaye edecektir” demektedir (Çakır 1996:335). Cemiyet, kadınların iş bulup çalışmaları için yeni olanakların sağlanmasını amaçlamaktadır. Cemiyetin çalışmak isteyen kadınların başvurularını istemesinden itibaren birbuçuk ay içinde ondört binden fazla kadın cemiyete başvurmuştur (Arıkan 1998).

Teali Nisvan Cemiyeti ise, Halide Edip tarafından 1908 yılında kurulmuştur. Bu dernek, kadınların seçme ve seçilme haklarını savunan İngiltere’deki kadın hareketi ile de ilişki içindedir (Toprak 1992:231). Cemiyet, derneğe üye olmak için Türkçeyi iyi yazıp-okumak, İngilizce derslerine devam etme gibi koşulları isteyerek üyelerinin eğitimine ayrı bir önem vermektedir. Cemiyetin amacı, ulusal geleneklerden vazgeçmeden kadınların yükselmesini sağlamaktır (Çakır 1996:53).

Osmanlı feministlerin kadın hukukunu savunmaya yönelik girişimlerinden biri de Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’dir. Bu cemiyet kadın dernekleri arasında en radikal olanıdır. Cemiyet toplumsal hayatta kadının da yer alması gerektiğini, kadın-erkek arasındaki eşitsizliğin kaldırılmasını, boşanma hakkının kadınlara da verilmesi gerektiğini, mirasta eşit hakka sahip olunması gerektiğini “Kadınlar Dünyası” isimli yayın organı ile birlikte tartışmaya başlamıştır (Çaha 1996:101).

Bu dönemde kadınlar için en önemli hareket hukuksal alanda yaşanmıştır. Osmanlı'da Meşrutiyet'e kadar ailede islam hukuku esastır. 1917'de çıkan aile karnamesiyle aile hukukunda yeni düzenlemelerin yapılması kolaylaşmıştır. Bu karnamenin çıkarılmasında başta Ziya Gökalp olmak üzere, Ahmet Şuayb, İbrahim Hakkı Mansuri-zâde Saib gibi üniversite hocalarının önemli rolü olmuştur (Kurnaz 1991:60).

Aile karnamesi ile kadınlara dönemin şartları gözönüne alındığında olağanüstü önemli yeni haklar verilmiştir. Nişanlanmaya yeni bir hukuki bakış getirilmiş, evliliğe yaş sınırı getirilerek kadınlarda 17, erkeklerde 18 yaş evlilik için esas kabul edilmiştir. Devlet kendi memuru ve iki şahit olmadan resmi olarak evliliğin gerçekleşmeyeceğini beyan ederek, devletin evlilik ve boşanmadaki kesin rolünü belirlemiştir (Çaha 1996:102).

Bu kanunun en önemli maddeleri çok karınlık ile boşanma konularında görülmektedir. Kocanın ikinci eşe sahip olması ilk eşin isteğine bırakılmakta, boşanmayı gerektiren düzenlemeler içinde aile meclisi kurumu oluşturulmaktadır (Taşkiran 1973:48).

Türk kadınının hakları üzerine Ziya Gökalp ve Mehmet Akif'in pek çok yazısı vardır. Akif'e göre kadın, İslam esaslarından ayrılmadan aile içinde en iyi ana olmalıdır. Ziya Gökalp ve Türkçülük akımı içinde yer alan Mehmet Emin Hüseyinzade, Ali Hamdullah Suphi, Celâl Nuri, Yusuf Akçura, Halide Edip de Türk kadınının aile içinde ve evin dışında çalışma-sosyal hayatta gerekli yeri alması gerektiğini savunurlar (Göksel 1993:140).

Gökalp'e göre, Osmanlılar Meşrutiyet dönemine gelinceye kadar sahip oldukları aile ahlakını yitirmişlerdir. "Oysa eski Türk ailesinde ev ortak, çocuk üzerindeki vekillik eşitti. Türk yaşayışında demokrasi ve feminizm en önemli iki temeldi. Bu iki temel yeni Türk kadın hareketinin de şekillendiricisidir. Batıyı taklit ederek gerçekleşen kültürel bozulma eski Türkler'de varolan aile ahlakı anlayışının yeniden diriltilmesi ile düzelecektir" (Gökalp 1997:139-146).

II.Meşrutiyet döneminde kadının yaşamında kalıcılığını uzun süre koruyacak yeni dönüşümler gerçekleşir. Kadının sosyalleşmesi ve toplumsal hayatla bir bütünlük göstermesi için çabalar sarfedilir. Bu bağlamda, sosyalizasyon kadın-erkek eşitliğinin ilk adımıdır. Feminizm bu dönemde kendini daha çok hissettirir. Buna dönemin maddi koşulları da yardım eder. Savaşlar sonucu erkeklerin cepheye gitmesiyle kadınların çalışma yaşamına daha hızla girdikleri görülmektedir.

Ancak bu çalışma hayatına katılma daha çok şehirde yaşayan belirli bir eğitimden geçmiş kadınlar içindir. Türk kadınının özellikle Anadolu'da tarım alanında ve el sanatlarında zaten ağırlığı bulunmaktaydı.

1913-1914 yıllarında ilk defa bir Türk kadını-Bedrâ Osman Hanım ki kendisi Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti'nin bir üyesiydi-memurluğa başladı. O zamana kadar Türk kadını öğretmen olarak devletin resmi memuru idiyse de bir devlet dairesinde memur olarak hiç Türk kadını yoktu. Eğitim alanında ise kadınlar müfettişliğe kadar yükseliyorlardı. Halide Edip, Nakiye, Nezihe Muhittin, Sadiye ve Hatice hanımlar bunlar arasındadır. Bu dönemde Türk kadını ilk defa tiyatro sahnesine çıkmıştır. O zamana kadar Ermeni ve Rum kadınlarını ağırlayan tiyatroya 1920 yılında Afife Hanım "Jale" takma adıyla çıkmıştır. Daha sonra müslüman kadının sahneye çıkması yasaklandıysa da Şaziye (Moral), Münire (Neyire Neyir) Bedia (Muvahhid) sahneye çıkan diğer Türk kadınları olmuşlardır (Ergun 1997:266).

II.Meşrutiyet yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı savaşlar boyunca erkeklerin yerine kadınlar giderek daha fazla fabrikalarda (ki bunlara örnek olarak, İstanbul Kibrit Fabrikası, İzmit Aba Fabrikası, Çorap Fabrikası, Beykoz Deri Fabrikası gösterilebilir) çalışmaya başlamışlardır. Bundan başka kadınların yoğun olarak görüldükleri bir diğer meslek halıcılıktır. Hereke, Karamürsel, İstanbul'da Eyüp Sultan dokumaları önemli oranda kadın işgücüne dayanmaktaydı. 1913 yılında dokuma sanayiinde kadın işgücü oranı % 50'ye ulaşıyordu (Caporal 1982:135-137).

Bu arada kadınlar gönüllü olarak askere alınır. İstanbul'da Birinci Ordunun oluşturduğu Birinci Kadın İşçi Taburu geri hizmette kadınlara yeni çalışma alanları yaratır. Kadın Taburuna kabul edilen kadınları İstanbul'da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi, Anadolu'da ise idare meclisleri seçer. İşçi Taburunda çalışanlar için sekiz saatlik çalışma süresi belirlenir. Memur kadınların görevleri erkeklerinki ile aynıdır. Onlar da erkekler gibi nöbet tutarlar, yalnızca askeri talimlerden muaftırlar. Maaşlı memurelerin seçimi, tayini, terfisi ve azli ordu kumandanlığınca yapılır. Evli olan tabur kadınlarına sabah işbaşında olmak koşulu ile haftada dört gece izin verilir. Bu dönemde Suriye'de Cemal Paşa'nın öncülüğünde Dördüncü Ordu içinde Kadın Amele Taburu oluşturulur. Bu tabur o yıllarda Çukurova'da pamuk hasadını gerçekleştirmiştir (Toprak 1992:234-236).

II.Meşrutiyet döneminde eğitim alanındaki değişimler de kadınlar için dönüm noktası olmuştur. Eğitim yaygınlaştırılmış, ilköğretim zorunlu ve parasız olmuş ve eğitimde birliğin sağlanması için çalışılmıştır. Bu arada da kızlar için rüştiyeden sonra gelen idadi mektebi bunu takip eden zamanda da beş yıllık kız muallim mektepleri açılmıştır. 1913-1914 öğretim yılında ilk kız lisesi İstanbul'da açılmıştır. Bu dönemde sayıları giderek çoğalan kız idadileri ve kız öğretmen okulları ve kadınların yoğun isteği ile kadının yüksek öğrenim hakkı gündeme gelmiş ve 1917'de Darülfünun Konferans Salonu'nda haftada dört gün verilen ve kadınların büyük ilgisi ile karşılanan derslerle başlayan girişim 1914'te ilk kız üniversitesinin açılmasıyla sonuçlanmıştır (Çakır 1996:223-224).

SONUÇ

Kadın Hareketi, bir anlamda özgürlük ve eşitlik hareketidir. Bu hareket özellikle toplumun özgürleşmeye başladığı, bireyselleşmenin görüldüğü, geleneksel değer yargılarından ve yaşayış tarzlarından kopulduğu, toplumsal düzen içinde ekonomik ve siyasal alanlarda yeni dönüşümlerin yaşandığı 18.yy. sonu ve 19.yy. başlarında gelişmiş ve Feminizm (Fransızca Femme-kadın sözcüğünden türetilen kadınlık akımı denilebilir) ile kendini ifade etmiştir. Elbetteki feminizm her ülkenin koşulları içinde kendine göre şekillenir. Osmanlı Devleti'nde 19.yy. başlarında yaşanan sosyal, ekonomik, siyasal değişimler Osmanlı kadınına da etkilemiş ve buna bağlı olarak kadın hareketleri başlamıştır.

Osmanlı'nın II.Meşrutiyet döneminde, dünyanın sosyal-siyasi-ekonomik şartlarına paralel olarak gelişen Türk kadın hareketi ya da Türk Feminizmi Avrupadan farklı bir şekilde gelişmiştir. Avrupa ülkelerinde feminist hareketler oy hakkı mücadelesi üzerinde dururlarken bu dönemde Türk kadınlarının siyasal mücadelesi görülmemektedir. Türk kadını daha çok çalışma hayatına atılma , eşit eğitim, evlilik ve boşanma hukukundaki adaletsiz yapının düzeltilmesi için mücadele vermiştir.

II.Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti'nde yeni bir kadın ve aile yaşamı üzerine tartışmaların yaşandığı bir dönemdir. "Dönüşümlerin fikir temeli 1908 İnkılabıdır. Hürriyet, müsavat (eşitlik) ve uhuvvet (kardeşlik) kavramları aynı zamanda feminist bakış açısının da hareket noktasıdır. Tüm bu dönem boyunca kadının ön plana çıktığı görülür" (Toprak 1992:237).

"II.Meşrutiyetle birlikte feminist hareket demokrasi kavramı ile birleşir. Türkçülük akımı ile birlikte eski Türklerde var olan kadın-erkek eşitliğinin yeniden sağlanması için hareketler başlar. Kadın hakları için yazılan eserlerde Türkçülüğü savunan kadın tipleri yer alır" (Kumaz 1991:103).

II.Meşrutiyet'le gelen dönüşümlerle başlayan Osmanlı kadın hareketi, Osmanlı siyasal yapısındaki farklılaşmadan, merkezileşme düşüncesinden, laiklik ve özgürlük kavramlarının topluma girmesinden etkilenmiştir. Eğitimde, hukukta, siyasette ve ekonomide yaşanan bu değişimlerden ve bir anlamda da modernleşme çabalarından kadın hareketinin etkilenmemesi düşünülemez. Fransız Devrimi ile başlayan eşitlikçi ve özgürlükçü anlayış, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin yayınlanması ile gelen hak ve özgürlüklerin yasa ile korunması, siyasal güç odağının halkın özgür iradesine geçişi ile şekillenen demokrasi kavramı, Osmanlı'nın kendi yapısı içinde yoğurularak Osmanlı feminizmine yol göstermiştir.

Bu dönemde, kadın sosyal hayatın hemen her alanında yer almaktadır. Memuriyette, işçi olarak fabrikalarda, dokumacılık sanayiinde, esnaf olarak ticaret alanında çalışmışlar, yine bu dönemde ilk defa yüksek öğrenim olanağı bulmuşlardır. II.Meşrutiyet döneminin kadınlar için getirdiği Aile Hukuku reformu Cumhuriyet Döneminde Medeni Kanun'un oluşturulmasında temel teşkil etmiştir. Kadının konumunda meydana gelen bu değişimler, Cumhuriyet dönemi Atatürk İlke ve İnkılaplarının yeni bir toplum oluşturma düşüncesinde önemli bir yer edinmiştir. Sosyolojik bakış açısından hareketle, her tarihsel olay ya da olgu toplumsal bir özellik gösterir. Bu açıdan, Türk tarihinin her döneminde, sosyo-kültürel yapı içindeki her alanda yer alan Türk kadınının ve onun yönlendirdiği Türk kadın hareketinin, bu tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmesi sonucunda, günümüz Türkiye'sine ve konu ile ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutacağı düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

- Afetinan A. (1982) **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Arıkan, Gülay, (1998) "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat ve II.Meşrutiyet Dönemlerinde Kadınların Statüsü ile İlgili Gelişmeler" Ankara, **Türk Yurdu** cilt 18 sayı 133 (26-34).
- Caporal, Bernard, (1982) **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**. Ankara, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Çaha, Ömer, (1996) **Sivil Kadın**. Ankara, Vadi Yayınları.
- Çakır, Serpil, (1996) **Osmanlı Kadın Hareketi**. İstanbul, Metis Yayınları.
- Ergun (Turgut) Perihan, (1997) **Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız**. İstanbul, Tekin Yayınevi.
- Gökalp, Ziya, (1997) **Türkçülüğün Esasları**.. İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- Göksel, Burhan, (1993) **Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk**. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurnaz, Şefika, (1991) **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**. Ankara, T.C.Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay.
- Özön, M. Nihat, (1995) **Küçük Osmanlıca Türkçe Sözlük**, İstanbul, İnkılap Kitabevi.

- Sancar, Aişe Aslı, (1999) **Osmanlı Toplumunda Kadın ve Aile**. İstanbul, Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Taşçıoğlu, Muhaddere, (1958) **Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri**. Ankara, Akın Matbaası.
- Taşkıran, Tezer, (1973) **Cumhuriyetin 50.Yılında Türk Kadın Hakları**. Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Toprak, Zafer, (1992) "II.Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm". **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. Ankara, T.C.Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay. (228-237).
- Yayla, Yıldızhan, (1985) "Osmanlı Devletinde Meşrutiyet Kavramı". **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. İstanbul, İletişim Yayınları (948-952).